

विद्या प्रसारक मंडळ, ठाणे

मासिकाचे नाव	:	सध्दर्म : त्रैमासिक
संचालक	:	गुंडोपंत, हरिभक्त
प्रकाशक	:	सध्दर्म प्रकाशन
प्रकाशन वर्ष	:	१९८२
वर्ष	:	सत्तरावें
अंक	:	तिसरा - चौथा
पृष्ठे	:	१६ पृष्ठे

गणपत्रिका विद्या प्रसारक मंडळाच्या
“ग्रंथालय” प्रकल्पांतर्गत निर्मिती

गणपत्रिका निर्मिती वर्ष : २०१०

गणपत्रिका क्रमांक : ५७

सद्धर्म

सद्धर्म

सद्धर्म

त्रै मासिक

संचालक

गुंडोपंत हरिमत्त

वर्ष सतरावें

अंक तिसरा-चवथा

आश्विन-माघ : १९०४

आक्टोबर १९८२

जानेवारी १९८३

वार्षिक ऐच्छिक देणगी

किमान

दोन रुपये

*****

या अंकांत....

नामूलं लिख्यते किंचित्....

“नामूलं लिख्यते किंचित्
नानपेक्षितमुच्यते ॥”

महिनाथ

आधाराधिवाय मीं कांहीही लिहित नाही
आणि नको असलेलें मीं सांगत नाही.

सद्धर्माचें हेंच बिन्दू आहे. ह्या त्रैमासि-
कांतील प्रत्येक विचार साधार आहे. आधारा-
धिवाय आम्हीं कांहीही लिहित नाही.

आणि जें कांहीं आम्हीं सांगतो तें स्वहृत्पणें
सांगण्याची आज आवश्यकता आहे.

देणगी मनीऑर्डरने घाडण्याचा पत्ता—
श्रीधर भालचंद्र आणि कंपनी
कापडाचे व्यापारी.

८ प्रार्थना समाज नाका, गिरगांव, मुंबई ४

१. भागवत धर्माची शिकामोहोर...	२
२. सर्वत्र एकात्मता...	२
३. अनर्थाचें मूळ...	३
४. व्यापक वृत्तीचा पुरुष...	१३
५. गरजेपेक्षा अधिक मार्ग नका...	१३
६. ऐशआराम तुच्छ...	१४
७. मार्मिक उत्तर...	१४
८. ध्यानांत टेवण्यासारखी...	१५
९. स्वतःला ताब्यांत टेवणारा...	१५
१०. परिणाम एकच...	१५
११. अर्शी कृत्ये कर...	१५
१२. कौतुक करायला हवें...	१६

सद्धर्म प्रकाशन कार्यालय

९ ओबेनडन रोड, मुंबई नं. ७

भागवत धर्माची शिक्षामोहोर....

ॐ

अयमस्मि पश्य मे (ऋग्वेद ८-८९-४)

‘हा मी आहे, पहा मला’ अशी निश्चयात्मक घोषणा इंद्राच्या मुखातून करवून वेदकालीन ऋषींनी आस्तिक्य बुद्धीचे म्हणजे देव आहे या अद्वेषे आपल्या हृदयांत बीजारोपण केले.

नंतर पुराणकारांनी

“जले विष्णुः स्थले विष्णुः । विष्णुः
पर्वतमस्तके ।

ज्वालामाळाकुळे विष्णुः । सर्वे विष्णु-
मयं जगत् ॥

असे वारंवार वेगवेगळ्या प्रकारे सांगून त्या अद्वेषी वाद करून, देव सर्वव्यापी आहे असे सांगितले.

त्या नंतर

हरि आदरि, हरि अन्तीरि ।

हरि स्यापकु, सर्वो भूर्ती रे ॥

असे अधिकारवाणीने सांगून श्री. ज्ञानेश्वरांनी त्यावर भागवतधर्माची शिक्षामोहोर केली, आणि

“देव सर्वो ठायी वसे ।

परि न दिसे अभाषिकां ॥ १ ॥

जळी स्थळी पाषाणी भरला ।

रिता भाव कोठें उरला ॥ २ ॥

जिकडे पाहे तिकडे देव ।

अभाषिका दिसे वाव ॥ ३ ॥

एका जनार्दनी नाही भाव ।

तंव तथा न दिसे देव ॥ ४ ॥

असे त्याचे आणखी स्वष्टीकरण केले.

दुर्दैवाने जडवादाच्या (materialism) दडपणाखाली फिरवले गेल्याने आज आपल्यांत त्या अद्वेषा लोप झाला आहे.

आज भद्रा आहे, किंबहुता ती वाढत जात असल्याचे सकुतदर्शनी भासते; पण ती भद्रा निरपेक्ष अथवा शुद्ध स्वरूपाची नसून तिच्या पाठीशी “वाणिज्यवृत्ति” आहे.

खरी, निरपेक्षभद्रा असल्याविना मानवाला शांति लाभणार नाही.

तशा अद्वेषा उदय होवो, हेंच प्रभुचरणी मार्गणें.

॥ ॐ तसद् ॥

सर्वत्र एकात्मता

“वासनाद्रामुदेवस्य वासितं

भुवनत्रयम् ।

सर्वभूतनिवासोऽसि

वासुदेव नमोऽस्तुते ॥”

-श्रीविष्णुसहस्रनाम, फलश्रुति, २७

“है सारे विश्व वासुदेवाच्या इच्छेमुळे निर्माण झालेले असून सर्व चराचर वस्तू

वासुदेवाचा वास आहे. त्या वासुदेवाला बंदन अगो.”

वासुदेवाचा सर्वत्र वास आहे, म्हणजे सर्वत्र एकात्मता आहे, असे आपले पुराणग्रंथ टाहो फोडून सांगत आहेत. पण दुही माजवून स्वतःची पोळी पिकवणाऱ्या आमच्या महाभागांना ते कसे ऐकू देणार ?

अनर्थाचें मूळ....

आज धर्मासंबंधी आपल्या ज्या विवक्षित कल्पना होऊन बसल्या आहेत, त्यांचा शोध घ्यावयाचा असल्यास गेल्या सुमारे दोनशें वर्षांच्या इतिहासाची पाहणी करावी लागेल. त्या दृष्टीने पुढील माहिती बोधप्रद होईल.

बंगालांत बॉरन हेस्टिंग्सेने ब्रिटिशांची गादी बळकट केली तेव्हां प्रजेच्या आपसांतील कडवांचा निवाडा करायकारे करण्यांत यावा असा प्रश्न उरस्थित झाला. त्या समयी, येथील लोकांचा धर्म, त्यांच्या चालीरिती, समजुती आणि प्रचलित कायदे-कानु वगैरे गोष्टी विचारांत घेऊनच हिंदु-स्थानांतील प्रजेला न्याय द्यावा असा आदेश ब्रिटिश पार्लमेंटने हेस्टिंग्सेसाहेबांना दिला. तेव्हां साहेबमजकुरांनी त्या बाबीविषयीची अधिकृत माहिती मिळविण्यासाठी बंगाल-मधील एकंदर अकरा पंडितांची एक समिती इ. स. १७७३ साली नेमिली.

त्या समितीने दोन वर्षे परिश्रम करून त्या काळी प्रचलित असलेल्या धर्म-शास्त्राच्या एकूण बीत ग्रंथांच्या आधारें 'विवादागबसेतु' ह्या नांवाचा एक ग्रंथ तयार करून तो हेस्टिंग्सेसाहेबांच्या हवाली केला. पण त्या संस्कृत ग्रंथाचें इंग्रजी भाषांतर करण्यास कोणी योग्य इसम न मिळाल्याने प्रथम त्याचें पंडितन भाषेत भाषांतर करण्यांत आलें आणि त्यावरून मग हॉलहेड नांवाच्या एका साहेबाने त्याचें इंग्रजीत भाषांतर केलें व तें "A code of Gentoo¹ Laws or Ordinations

of the Pandits" ह्या नांवाने १७७६ साली हेस्टिंग्सेसाहेबांच्या आदेशेने विलासपंतें छापण्यांत आलें.

ह्या ग्रंथांत 'Gentoo' म्हणजे हिंदूंच्या देवाविषयीच्या कल्पना, त्यांची समाज-व्यवस्था, त्यांच्या चालीरीती, त्यांची विधिविधाने इत्यादि बाबतींतील परंपरागत माहिती संकलित केलेली असून, त्याला हॉलहेडसाहेबांनी लिहिलेली सुमारे सत्तर पानांची प्रस्तावना अत्यंत विचारपरिष्कृत आहे. हिंदूंच्या कांही चालीरीती वा आचार युरोपीयांना आर्ष अतएव न पटणाऱ्या अशा असल्या तरी तथा प्रकारच्या आर्ष गोष्टी बहुदी व खिन्न लोकांतही उपलब्ध असल्याचें त्यांनी त्यांत आचारांसह दाखवून दिलें आहे. त्याचप्रमाणे ग्रंथांत नमूद असलेल्या कांही शिक्षा निर्दयपणाच्या भासल्या तरी त्या खरोखरी अनलात आणावयाच्या गोष्टी नसून, गुन्हेगारांना जरब बसविणें हाच त्यांचा उद्देश होता, असेही आपलें मत हॉलहेडसाहेबांनी प्रदर्शित केलें आहे. असे.

ग्रंथाचा समारोप करतांना साहेबमजकुर म्हणतात :

"Nothing can be more remote from a superstitious adherence to their own domestic prejudices or more truly elevated above the mean and selfish principles of Priestcraft than the genuine dignity of sentiment that breathes through this little performance. Few Christians with all the

१. जेंद्र ह्या शब्दाची उपपत्ति लक्ष्मणाचा प्रकृत हॉलहेडसाहेबांनी आपल्या प्रस्तावनेत केला आहे. Gentile किंवा

जनता अज्ञानारत्या रुढींपासून तो शाल्य असावा असा त्यांचा तर्क आहे.

advantages of enlightened understanding would have expressed themselves with a more becoming reverence for the grand and impartial designs of Providence in all its Works or with a more extensive charity towards all their fellow creatures of every Profession. It is indeed an article of Faith among the Bramins, that God's all merciful power would not have permitted such a number of different Religions, if He had not found a pleasure in beholding their varieties."—Preface, p. xl viii.

हॉलहेडसाहेबांच्या म्हणण्याचा योडन्यांत आशय म्हणजे, भ्रांतिघटना अथवा क्षुद्र स्वार्थी भिक्षुकीवृत्ती अशा दोघांचा 'विधा-दार्णवसेतु' ह्या ग्रंथांत लवलेशही आढळून येणार नाही आणि इतर धर्मांच्या अनुयायां-विषयी त्यांत व्यक्त झालेला आदर व सहिष्णुता स्वतःला प्रगत समजणाऱ्या ख्रिश्चन लोकांतही क्वचितच आढळून येईल, असा आहे.

नानाप्रकारचें धर्मबंध पृथ्वीवर असावेत अशी जर ईश्वराची इच्छा नसती, तर त्यानं ते निर्माणच होऊं दिले नसते, अशी ह्या माझांची पूर्ण निष्ठाच असल्याचें जें हॉलहेड साहेबांनीं त्यांत नमूद करून ठेवले आहे, तें आजही आपण आपल्या हृदयकावळी करून ठेवले पाहिजे. हॉलहेडसाहेबांची एकंदर प्रस्तावनाच दोनशें वर्षांपूर्वीचा आपला धार्मिक इतिहास समजून घेण्याच्या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त होण्यासारखी आहे. त्यांच्या त्या ग्रंथाचें दोनच वर्षांत जर्मन भाषेंतही भाषांतर प्रसिद्ध करण्यांत आलें, ह्यावरून त्या काळीं

युरोपीय समाजास तो किती महत्त्वपूर्ण वाटला ह्याची कल्पना येईल. अतो.

Gentoo Code प्रसिद्ध झाल्यानंतर सहा वर्षांनीं म्हणजे १७८३ सालीं युरोपीय संस्कृतशांत अग्रपूजेचा मान असलेले सर विलियम जोन्स हे हायकोर्टाचे सरन्यायाधीश म्हणून कलकत्यास आले. तेथें "मानवधर्म शास्त्र" नांवाचा एक ग्रंथ त्यांच्या पाहण्यांत आला. तुलनात्मक भाषाशास्त्राच्या सहाय्यानें त्यांच्या रचनेचा काळ त्यांनीं ख्रि. पू. १२८० च्या सुमाराचा ठरविला आणि हिंदूंच्या धर्मविषयक ग्रंथांतील हाच सर्वांत प्राचीन ग्रंथ आहे, अशा समजुतीनें त्यांनीं त्याचें इंग्रजींत भाषांतर करण्याचें ठरविलें.

साहेबमजकूर म्लेंच्छ असल्यानें प्रथम कोणीही पंडित त्यांना मदत करण्यास तयार होईना. पण आपलें नांव कळूं न दिल्यास भाषांतर करण्यास मदत करूं, असें कबूल करणारा एक पंडित अखेर त्यांनीं गाठला व त्याच्या मदतीनें त्या ग्रंथाचें इंग्रजींत भाषांतर

२. 'एखाद्या ब्राह्मणाच्या तीन पिढ्यांत मनुच्या ग्रंथाचा अनाध्याय झाला तर त्याचें ब्राह्मण्य नष्ट होतें, असें आपणांस पंडितांनीं सांगितलें असल्याचें जोन्स-साहेबांनीं आपल्या प्रस्तावनेंत नमूद केलें आहे. (पृष्ठ ८). मनुच्या ग्रंथाच्या अनाध्यायासंबंधी अशा प्रकारचा दंडक असल्याचें ऐकित नाहीं. गायत्रीमंत्राचा लोप झाला तर मात्र तें पातक असल्याचा उल्लेख धर्मशास्त्रांत आहे.

जोन्ससाहेबांनी नमूद केलेल्या ह्या हकीकतीवरून त्यांनी आपल्याभोवती कशा प्रकारची माणसें गोळा केलीं होती, तें दिवून येतें.

करून ते १७९४ साली "Institutes of Hindu Law: Menu—The Laws of Menu, son of Bramha" म्हणजे, "हिंदु कायदे व्यवस्था: मनु-ब्रह्माचा पुत्र मनु ह्याचे कायदे" अशा नावाखाली छापून विखायत प्रसिद्ध केले.

उपरिनिर्दिष्ट 'मानवधर्मशास्त्र' ग्रंथाचा पहिला श्लोक पुढीलप्रमाणे आहे:

"स्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे मनुप्रणीतान्विविधान्वधर्मान्वध्यामि

शाश्वतान् ॥"

ब त्याच्या प्रत्येक अभ्ययाच्या शेवटी

"इति मानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तावां संहितायां...अध्यायः।" असे म्हटलेले आहे.

त्यावरून हा ग्रंथ संहिता स्वरूपाचा असून भृगु नावाच्या व्यक्तीने रचलेला आहे आणि तो मनुने प्रवर्तून केलेल्या धर्माविषयी म्हणजे मानवधर्माविषयी असल्याने ग्रंथ-

कत्यांनी त्याला 'मानवधर्मशास्त्र' हे नाव दिले आहे, हे अगदी उघड दिसते.

पहिल्या श्लोकानंतर ग्रंथकत्यांनी पुढे जे काही श्लोक ह्या ग्रंथात घातले आहेत त्यांचा आशय असा की, सारे ऋषि मिळून एकदा मनुकडे गेले आणि आम्हांला सर्व प्रकारचा धर्म सांगा अशी त्यांनी त्याला विनंती केली. जेव्हा मनुने महादेवाच्या मुखातून ऐकलेला धर्म त्यांना सांगितला ब तोच धर्म आतां मी, भृगु तुम्हांला सांगत आहे, ऐका.

हे वर्णन आलंकारिक भाषेत असून, धर्मशास्त्राचा प्रवर्तक जो प्राचीन काळी होऊन गेलेला मनु त्याचे स्मरण करून त्याच्याच कृपाप्रसादाने भृगूने हा ग्रंथ रचला आहे, असा त्या श्लोकांचा सरळ अर्थ आहे.

अशा प्रकारे देव आणि आपला गुरू ह्यांना वंदन करून मगच ग्रंथाला सुरवात करण्याची प्रथा आपल्यांत फार प्राचीन काळापासून चालू आहे. तिला अनुसरूनच भृगूने हे श्लोक घातलेले आहेत. त्यात अस्वाभाविक असे काहीच नाही. असो.

धर्माचे विवेचन करतांना भृगूने आपल्या ह्या ग्रंथात मनुच्या वचनांप्रमाणे, मनु नंतर होऊन गेलेल्या अग्नि, गौतम, शौनक, वसिष्ठ^४ इत्यादि इतर धर्मशास्त्रकारांचीही वचने उद्धृत केलेली आहेत. त्यांवरून हा ग्रंथ जोन्ससाहेबांच्या म्हणण्याप्रमाणे Menu son of Bramha म्हणजे ब्रह्मदेवाचा पुत्र

४. श्रीज्ञानेश्वरांनी केलेली सुरवात, 'ॐ नमो-जी आया' सर्वांच्या परिचयाची आहेच. स्वतःला निवृत्तीदास म्हणून त्यांनी त्यात गुरूचाही निर्देश केलेला आहे.

५. उदाहरणार्थ, अग्नि, गौतम आणि शौनक-मानवधर्मशास्त्र-३.१६. वसिष्ठ-८.१४०

३. जोन्ससाहेबांनी कुळूकभट्टाच्या टीकेंतील संहितेच्या आधारे आपले भाषांतर प्रसिद्ध केले होते. त्या टीकेंत हा श्लोक नाही. मेघातिथीतही तो नाही. पण गोविंदराव, रावानंद, नंदन आणि कादिमरी टीकांनून तो दिलेला आहे. जॅलीसाहेबांनी प्रसिद्ध केलेली मानवधर्माची आवृत्ति पाहा.

मानवधर्मशास्त्राच्या जेव्हा आवृत्त्या आजवर प्रसिद्ध झाल्या त्या सर्व कुळूकभट्टावरून तयार झालेल्या असल्याने त्यात हा पहिला श्लोक अर्थातच नाही. पण तो वगळणें उचित होणार नाही. ग्रंथाची सुरवात पारंपारिक संकेताप्रमाणे नमनानें न होता, तुयती, 'मनुमेकाग्रमासिन' ... अशा श्लोकानें केली होऊं शकेल ?

असा जो आपला पुराणांतील मनु त्या मनुचा आहे, असे म्हणजे अस्तुत आहे. तदुत्तर त्यांत यवन, काम्योज, शक, पल्लव, आणि चिनी^६ अशा प्रकारच्या लोकांचा निर्देश असून त्यांची रचना श्लोकबद्ध आणि पुराणांच्या धर्तीवर असल्याने तो ग्रंथ साहेबमजकुरांच्या म्हणण्याप्रमाणे ख्रि. पू. १२८० इतका प्राचीनही^७ असू शकत नाही. ब्रह्मदेवपुत्र असा जो पुराणांतील मनु त्याचा आणि भृगूच्या ह्या ग्रंथाचा संबंध भृगूने त्यांत आरंभी त्या मनुला केलेले नमन. त्यांत इतस्ततः असलेली मनुवचने आणि त्या ग्रंथाचे 'मानवधर्मशास्त्र' हे नांव, एवढ्या-पुरताच आहे, हे ध्यानांत ठेवणे आवश्यक आहे.^८

जोन्ससाहेब आपल्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत भृगूविषयी पुढील मत व्यक्त करतात. ते म्हणतात :

"... But the character of Bhṛigu and the whole dramatic arrangement of the book

६. मा. ध. श. - १०४४

७. आधुनिक विद्वान ह्या ग्रंथाचा काळ ख्रिस्तोदयाच्या दोन शतके अलिकडे पलीकडे असावा असे मानतात. Kane "History of Dharma Shastra", Vol. I, p. 156.

८. मानवधर्मशास्त्र ह्या नांवाचा एक प्राचीन ग्रंथ एक लाख श्लोकांचा होता; पण तो आता उपलब्ध नाही; भृगूच्या ग्रंथात त्यांतून काही उतारे मात्र अधूनमधून सापडतात; असे जोन्ससाहेबांनी स्वतःच लिहिले आहे.

(Preface, p. 7)

before us, are clearly fictitious and ornamental with a design too common among ancient Law-givers, of stamping authority on the work by the introduction of supernatural beings."—Preface p. 2.

म्हणजे, साहेबमजकुरांच्या मते भृगू ही खरोखरीची व्यक्ति नाही, त्याने आपल्या ग्रंथाची रचना बुद्ध्या नाटकी याटाची केलेली आहे आणि ग्रंथाला अधिकारीपणाचे स्वरूप यावे म्हणून त्यांत देवी पुरुष पुसडले आहेत.

जोन्ससाहेबांचे भृगूविषयी जे बरीलप्रमाणे मत झाले त्याचे कारण शोधून काढणे कठीण नाही. बॉरन हेस्टिंग्जसाहेबांप्रमाणे लायक विद्वानांचे सहाय्य न घेता त्यांनी आपल्या भोवती अलवते गलवते गोळा केले होते आणि त्यामुळे संस्कृत ग्रंथांतील जुंव्या बाळग्यां संकेतांचे त्यांना आकलन झाले नाही, हे अगदी उघड आहे.

काहीही असो, पण भृगु आणि त्याचा हा 'मानवधर्मशास्त्र' ग्रंथ हात काहीतरी बनवाबनवीचा प्रकार आहे, असे निश्चितपणे वाटत असता, साहेबमजकुरांनी तथा त्या ग्रंथाचे भाषांतर करावे आणि त्या भाषांतराला "Institutes of Hindu Law: Menu—the laws of Menu, son of Bṛemha." असे नांव देऊन त्यावर, त्यांच्या मते हिंदूंचा 'बाबा आदम'^९ असा जो पौराणिक मनु त्याचा ठळकपणे शिक्षा मारावा, एवढेच नव्हे, तर आपण प्रसिद्ध करित असलेला ग्रंथ म्हणजे प्रति वेदच^{१०}

^९ अ. Jones's Preface, p. 3.

^{१०} "The public may, therefore, assure themselves (पुढे पहा)

आहे, असे आपल्या प्रस्तावनेत अगदी ठासून सांगावं, ह्याचें आश्चर्य वाटते.

तसें करण्यांत साहेबमजकुरांचा उद्देश कांहीही असो, पण त्यामुळे वाचकांची दिशा-भूल होऊन, जोन्ससाहेबांचा ग्रंथ म्हणजे पौराणिक मनुच्या मुखांतून बाहेर पडलेल्या हिंदूंच्या पवित्रतम ग्रंथाचेंच तें भाषांतर आहे, अशी ब्रिटिश जनतेची ठाम समजूत झाली. त्यामुळे सुरवातीपासूनच जोन्ससाहेबांच्या ह्या ग्रंथाचा उल्लेख "Laws of Manu" म्हणजे 'मनुचे कायदे' अशा नांवानें सर्तस होऊं लागला.

ह्या ग्रंथांत निदर्शनास येणाऱ्या हिंदूंच्या समाजव्यवस्थेविषयी साहेबमजकुरांनी आपल्या प्रस्तावनेत पुढीलप्रमाणें आपलें मत प्रदर्शित केले आहे. ते म्हणतात :

"It is a system of despotism and priest-craft, both indeed limited by law, but artfully conspiring to give mutual support, though with mutual checks; it is filled with strange concepts in metaphysics and natural philosophy, with idle superstitions and with a scheme of theology most absurdly figurative and consequently liable to dangerous misconception; it abounds with minute and childish formalities, with ceremonies generally absurd and often ridiculous."—Preface p. 9.

थोडक्यांत म्हणजे जोन्ससाहेबांच्या मतें, ह्या समाजाव्यवस्थेंत भिक्षुकी कावा आणि

(मागील पानावरून पुढे)

that they now possess a considerable part of the Hindu scripture, without the dullness of its mystical jargon."—Preface, p. 6.

जुलूम आहे. तिच्यातील तत्त्वज्ञान आणि देवादिकांविषयीच्या कल्पना अत्यंत विक्षिप्तपणाच्या, चमत्कारिक आणि भ्रंतिमूलक असून त्यांतील विधिविधानें पोरकटपणाची, हास्यास्पद आणि असमंजसतेची आहेत.

अशा प्रकारचीं हिंदूविषयीचीं विधानें, आणि तींही जोन्ससाहेबासारख्या एका अधिकारी व्यक्तीनें हिंदूंच्याच पवित्र ग्रंथावरून केलेलीं हातीं आल्यानंतर खिश्न मिशनऱ्यांना आणखी काय हवें असणार ? इ. स. १७९० सालापासून ग्रॅट नामक एका बजनदार साहेबाच्या नेतृत्वाखालीं एक संस्था स्थापून, "हिंदूची धर्मव्यवस्था क्षुद्रपणाची स्वैर आणि निर्दयतेची आहे...तो एक अत्यंत किडसवाणा प्रकार आहे", अशी ओरड त्यांनीं विलायतेंत चालविलेली होतीच. जोन्ससाहेबांच्या ग्रंथानें त्यांना आतां चांगलेंच फावलें आणि त्या ग्रंथांतील आपल्या मतलबाच्या नेमक्या बचनांवर बोटें ठेवून, त्यांनीं हिंदुधर्माच्या नालस्तीने ब्रिटिश जनतेचे कान भरण्यास सुरवात केली.

ह्याच काळांत उपयुक्ततावादाचे पुरस्कर्ते म्हणून प्रसिद्ध असलेले जेम्स मिलसाहेब हिंदुस्थानचा इतिहास लिहिण्यास उद्युक्त झाले होते. दुब्रुआ, बकमन, टेनंट, बार्डे वगैरे मिशनऱ्यांनीं हिंदूची सर्वप्रकारें नालस्ती करणारें खाद्य त्यांना भरपूरपणें पुरविलेले होतें." जोन्ससाहेबांच्या ह्या ग्रंथानें आतां

१०. "The Indian religious system is mean, licentious and cruel. . . . It is one grand abomination."—"Parliamentary History," xxvi, 861.

११. Max Muller, "India—What Can It Teach US," 1899 edn., p. 42.

त्यांची चंगळ झाडी आणि आगाविछा न पहाता, त्यांतील माहितीवर पूर्णपणे विसंबून त्यांनी आपल्या इतिहासाची पानांमागून पाने हिंदूंचा धर्म आणि त्यांच्या चाळीरीती बगैरे विषयी निंदाप्रचुर मज्जूराने भरून काढली. पुढे दिलेल्या तीनच उदाहर्यांवरून त्यांच्या लिखाणाची कल्पना येईल : ते म्हणतात.

“हिंदूंच्या ईश्वरविषयक कल्पना धुद्र, हास्यास्पद, बीभत्स आणि तिरस्करणीय आहेत.”

“ब्राह्मणांइतके उद्वट आणि बनबावनवी करणारे लोक कल्पित कथांतूनही आढळून येणार नाहीत.”

“मर्जीस येईल त्याचा प्राण घेण्याची ब्राह्मणाळा मुभा आहे.”

हा मज्जूर^{१२} लिहितांना मिळ साहेबांनी जोन्सचा ग्रंथ प्रमाण मानला होता.

त्या ग्रंथाबद्दल त्यांना किती आदर वाटत होता ते त्यांच्या पुढील उद्गारावरून दिसून येईल. ते म्हणतात :

“—The sacred volume which

१२. “Men whose ideas of the divine nature are mean, ridiculous, gross and disgusting.” —Mill, “History of British India”, Vol. I, 1826 edn., p. 287.

“The Brahmins are the most audacious and perhaps the most unskilful fabricators, with whom the annals of fable have yet made us acquainted.”

—Mill, L.c., p. 144

“A Brahman may put a man to death when he lists.”

—Mill, L.c. edn., Wilson, p. 327

bears the name of Menu may be taken as standard . . . work of an equal authority with the Vedas themselves.”

—Mill Hist of Br. India, Vol I, 1826 ed. p. 286.

“मनुष्ये नांव असलेला हा पवित्र ग्रंथ प्रमाणभूत मानतां येईल...प्रत्यक्ष वेदाइतकाच त्याचा अधिकार आहे.”

मिळसाहेब उपयुक्ततावादाचे पुरस्कर्ते असल्याचा उल्लेख वर आहेच.^{१३} एक खंदा लेखक म्हणूनही त्यांचा लौकिक फार मोठा होता. त्या काळी हिंदुस्थानांत ब्रिटिशांचे पाऊल फार झपाट्याने पुढे पडत असल्याकारणाने ब्रिटिश लोकांत हिंदूंचा धर्म व चाळीरीतीविषयी कुतूहल निर्माण झाले होते, पण हिंदुस्थानचा तसा नांव घेण्यासारखा इतिहास अजून कोणी लिहिला नव्हता. त्यामुळे मिळसाहेबांचा सहा भाग असलेला तो इतिहास बाहेर पडतांच त्यावर वाचकांच्या उड्या पडल्या. शाळाकॉलेजांतील अभ्यासक्रमांतही त्याला स्थान मिळाल्याने त्याच्या आवृत्त्यामागून आवृत्त्या^{१४} निघून त्याचा

१३. “Mill’s motives in writing on India were complex, but uppermost was his desire to apply utilitarian doctrines in governing British India. . . . There is also evidence to suggest that Mill had his eye on a post at India office.”—Phillips, “Historians of India, Pakitan and Ceylon”, p. 220

म्हणजे मिळसाहेब सध्या आणि लाक्षणिक अर्थानेही उपयुक्ततावादी होते!

१४. “Mill’s History, once published, held the field un-

(पुढे चालू)

विजायतेत जोरानें प्रसार झाला; आणि मिल्लसाहेबांनी त्यांत जागोजागी व्यक्त केलेल्या हिंदूविषयीच्या तर्कदुष्ट मतांनी^{१५} ब्रिटिश जनमनांत घर करून ती कायमचीं कळुपित केलीं. खिन्न मिशनर्यांनीं हिंदुधर्माविरुद्ध चालविलेल्या प्रत्यक्ष प्रचारानें जें कार्ये झालें तसतें तें कार्ये मिल्लसाहेबांच्या ह्या एका इतिहासानें केलें, असें म्हणजे अतिशयोक्तीचें होणार नाही.

हा इतिहास किती जहरी होता ह्याची करुणा मॅक्समुल्लरसाहेबांनीं त्याविषयी काढलेल्या पुढील उद्गारांपरून येईल. विजायतेत आव. सी. एस्. च्या परीक्षेसाठीं अभ्यास करीत असलेल्या उमेदवारांपुढें भाषण करीत असतां, ते एकदां म्हणाले,

"The book which I consider most mischievous, nay, which I hold responsible for some of the greatest misfortunes that have happened to India, is Mill's History of British India, even with the antidote against its poison which is supplied by Prof. Wilson's notes."

—Max Muller, India, 1899 edn. p. 42.

ह्या उतान्यांत मुल्लरसाहेबांनी मिल्लच्या इतिहासाला अत्यंत खोडखोड आणि उपायकारक म्हटलें आहे.

(मागील पानावरून)

challenged for twenty-five years, being reprinted in 1820, 1826 and 1840."—Phillips, L.c., p. 221.

१५. मिल्लसाहेबांच्या इतिहासावरून विलियम म्हणतात, "Mill was highly able to them, went unnoticed." —"Phillips, L.c. p. 221.

तो प्रसिद्ध शास्त्रानंतर योग्याच काळांत त्यांत हिंदूंच्या विरुद्ध असलेल्या अतिरंजित विचारांमुळे त्यांच्याविषयी विजायतेत अत्यंत बोभाटा झाला आणि म्हणून त्यांच्यावर पांघरूण घालण्यासाठीं प्रोफेसर विल्सनसाहेबांनी पानोपानी स्पष्टीकरणाच्या टीपा देऊन त्या इतिहासाची १८४८ सालीं एक नवीन आवृत्ती काढली. पण त्यामुळे त्याचा जहरीपणा कमी न होतां, ब्रिटिश जनतेचीं मनं हिंदूंच्या विषयी कळुपित करण्याचें दुष्ट कार्ये त्या इतिहासानें त्यानंतरही चालू ठेवले.^{१६}

मिल्लसाहेबांच्या इतिहासापायी अशा प्रकारे जो अनर्थ झाला त्याच्या मुळाशी जोन्ससाहेबांनी भाषांतर करून प्रसिद्धीस आणलेला भ्रमूचा 'मानवधर्मशास्त्र' हा ग्रंथ म्हणजे तो हिंदूंचा आय पवित्रतम ग्रंथ अतएव हिंदूंचें तें एकप्रकारें बायबलच आहे, अशी त्या इतिहासाच्या वाचनानें ब्रिटिश जनतेची ठाम समजूत झाली, तीच होती.

वास्तविक पाहतां हिंदूंचा धर्म ह कोणत्याही एका विशिष्ट ग्रंथांत निबद्ध नसून तो एक वाहता प्रवाह आहे. धर्मशास्त्राचा आय प्रवर्तक जो मनु त्यानें अत्यंत प्राचीन काळीं त्याचा पाया घालून दिस्यापासून अनेक ऋषिमहर्षींनीं पूर्णपरंपरा आणि प्रचलित वस्तुस्थिती ह्यांचा तटस्थपणे विचार करून समाजाला मार्गदर्शन करण्याच्या उद्देशानें त्यांत येळोयेळीं आरंभासल्या

१६. "His (Mill's) History in effect over the whole middle range of the nineteenth century provided the main basis for British thought on the characters of Indian civilization.—Phillips, L.c., p. 221.

ग्रंथांची भर टाकलेली आहे.^{१७३} धर्मशास्त्रावरील ह्या ग्रंथांची संख्या शेकडोंवारी आहे. भृगूचा उपरिनिर्दिष्ट ग्रंथ हा त्या ग्रंथमांडारातील एक ग्रंथ अशाच दृष्टीने त्याच्याकडे पाहिले पाहिजे. भृगूच्या ग्रंथापूर्वी धर्मशास्त्रावर अनेक ग्रंथ होऊन गेलेले होते आणि त्यानंतरही तसे झालेले आहेत. भृगूचा ग्रंथ म्हणजे संपूर्ण धर्म शास्त्र नव्हे,^{१७४} हे नीटपणे ध्यानात ठेवणे आवश्यक आहे.

१७३. धर्मशास्त्रावरील ग्रंथांत भर टाकण्याच्या ह्या कार्याला भिटिशार्थें राज्य सुरू झाल्यानंतर सळ पडला. ह्या संदर्भात कायद्याच्या शाखाचें तज्ञ म्हणून प्रख्यात असलेल्या सर हेन्री मेनसाहेबांचे पुढील उद्गार विचाराई आहेत.

"There is in truth but little doubt that . . . the influence of the English rather retarded than hastened the mental development of the race." — Maine, "Village Communities". 1890, p. 46.

१७४. इ. स. ५७१ साली कोरलेल्या एका शिलालेखांत वल्लमीचा राजा धारसेन ह्याने स्वतःचा उल्लेख "मन्वादिप्रणीत-विधिविधानकर्ता" अशा प्रकारे केला आहे. त्यावरून तो राजा मन्वादिक शास्त्रकारांच्या आशा प्रमाण मानणें स्वतःला भूवगास्पद समजत असे, एकत्र्या मनुलाच प्रमाण मानित नसे, हे सिद्ध होतें. धारसेनाच्या वरील विरुद्धी नृगूच्या मान-बधर्मशास्त्रातील पहिल्या श्लोकाचा प्रति-ध्वनि उमटलेला असल्याचें उक्तांत येईलच.

त्या एकाच ग्रंथावर बोट ठेवून हिंदूच्या धर्माची कल्पना करूं पाहणें म्हणजे आंधळ्या मागणानें हत्तीच्या एकाच अवयवावर हात न्निवीत संपूर्ण हत्तीची कशरना बांधूं पाहाण्याइतकेंच अप्रयुक्तपणाचें आहे.

भृगूचा 'मानवधर्मशास्त्र' हा ग्रंथ म्हणजेच जर हिंदूचा धर्म असें असतें, तर हिंदू लोकांविषयी विश्वसनीय माहिती मिळविण्यासाठी वॉरन हेस्टिंगसनं नेमलेल्या पंडितांच्या समितीनें भृगूचा तो एकच ग्रंथ साहेबमजकुरांच्या पुढें ठेवून आपलें कान भागवून नेलें असतें. पण तसें न करतां, धर्मशास्त्रावरील एकंदर वीस ग्रंथांचें मंथन करण्याचे परिभ्रम त्यांनीं घेतले, ते कां म्हणून ? मिल्स-साहेबांनीं ह्या एकाच गोष्टीचा शांतपणे विचार केला असता तर भृगूचें मानवधर्मशास्त्र म्हणजे हिंदूचें सारें धर्मशास्त्र नव्हे, हे त्यांच्या सहज ध्यानांत आलें असतें.

जर दिल्याप्रमाणें एका अगदी साध्या गोष्टीचा विचार करण्याची मिल्ससाहेबांनीं पर्वा केली नाहीं, मग हिंदूधर्मशास्त्रावरील ग्रंथांचें स्वरूप कशा प्रकारचें आहे, तें समजून घेण्याची कोशिस ते कां म्हणून करतील ? त्या शास्त्रावरील चार दोन ग्रंथ जरी त्यांनी चाळून पाहिले असते तरी, हिंदूचें धर्मग्रंथ म्हणजे "Code of Justinian", प्रमाणें एलाद्या राजाच्या आज्ञेनें शासनासाठीं तयार केलेलीं तीं कायद्याचीं पुस्तकें^{१८} नसून,

१८. "If what we call the Laws of Manu had really existed as a Code of Laws, like the Code of Justinian, during previous centuries, is it likely that it should nowhere have been quoted and appealed to?"

(पुढे चालू)

निःस्वार्थी वृत्तीच्या श्रद्धिसुर्वांनी परंपरा आणि परिस्थिति यांची सांगड घालण्याच्या उद्देशाने समाजधारणेसाठी थेटोवेळां रचलेले ते मार्गदर्शनपर असण्य ध्येयमक ग्रंथ आहेत, हे साहेबमजकुसंभ्या ध्यानांत आल्या-बांचून राहिले नसतें.

पण तसें न होतां, जोम्बसाहेबांनी आपल्या ग्रंथाला "Institutes of Hindu Law: Menu—Laws of Menu son of Bramha," असें नांव दिलेले नसल्याने भिड्डसाहेबांनी स्वतःच्या टोस्थाय मुळीही त्रास न देतां, त्यांचीच रो ओढली आणि त्या ग्रंथातील वचनें म्हणजेच हिंदूंचे कायदे होत व त्या जुलमी, त्रियमतेच्या, आणि ब्रह्मणांना सर्वस्वी अनुकूल असणान्या कायद्यावरहुकूमच हिंदू समाजाचें नियंत्रण होत असतें, अशी कसना आपल्या इतिहासाद्वारा ब्रिटिश जनमनांत बद्धमूल केळी.

ती अथांतच ठार चुकीची होती. कारण हिंदुस्थानातील कोणत्याही हिंदू राजाने आपला राज्यशकट हाकतांना भृगूच्या मानवधर्मशास्त्राचाच काय, पण इतर कोणत्याही एखाद्या विशिष्ट धर्मशास्त्रपर ग्रंथाचा इलीच्या Law Codes म्हणजे कायद्याच्या ग्रंथाप्रमाणे उपयोग करून घेतला, असें

(मार्गाल पानावरून) ३. ३

Varahamihira (who died in 587 A.D.) refers to Manu several times; but not a Manava Dharma Shastra; and the only time where he seems actually to quote a number of verses from Manu, these verses are not to be met with in our text."

—Max Muller, L.c., p. 92

इतिहासांत^{११} नमूद असल्याचें पाहाण्यांत नाही. उलटपक्षां इ. स. १८२५ च्या सुनारास संबंध हिंदुस्थानभर दौरा करून बर्नल स्त्रीमन^{१२} नांवाच्या एका ब्रिटिश ऑफिसराने लिहिलेल्या ग्रंथांत हिंदू समाजाचें नियंत्रण गांवोगांवी असणान्या ग्रामपंचायती ह्यांच्या द्वारा जुने दालले, चाळीरीती आणि शिष्टांशी मतें ध्यानांत घेऊन केले जातें; त्यासाठी कायद्यांच्या पुस्तकांचा उपयोग केला जात नाही, असें स्पष्ट लिहिलेले आहे.

पण येन केन प्रकारेण हिंदूंची नाळस्ती करणाचा जणू विडाच उचललेल्या निड-साहेबांना अशा गोष्टीशी कांही कर्तव्य नव्हतें आणि त्यांच्या इतिहासाचें गरळ ध्यांच्या रक्तांत पूर्णपणें भिनलें आहे, त्या ब्रिटिश

१९. "I should scarcely venture to regard it as a code drawn up for the regulation of a particular state under the sanction of a government."

—Elphinstone, "History of India", 1905 edn., p. 13.

"It (the law enunciated by Manu) embraces a far smaller portion of the whole law of India than was once supposed, and penetrates far less deeply among the people."

—Maine, L.c., p. 39.

एलफिस्टन आणि मेन ह्या दोघांही साहेबांची बरील मतें ह्या संदर्भांत निर्णायक आहेत. भृगूचा "मानवधर्मशास्त्र" हा ग्रंथ 'हिंदूंच्या कायद्याचा' ग्रंथ नाही असाच बरील उद्गारांचा अर्थ होतो.

२०. —Colonel Sleeman's Rambles and Recollections of an Indian official.

जनतेला असल्या गोष्टी सांगून आतां उपयोग तरी काय? २१

मिळसाहेबांच्या इतिहासाने केलेल्या अनर्यापें क्षेत्र फक्त ब्रिटिश जनतेपुरतेंच मर्यादित असतें, तर हा विषय उकरून काढून त्यावर उहापोह करित बसण्याचें कांहींच प्रयोजन नव्हतें. पण त्या इतिहासाची हाड येथें आपल्यालाही लागलेली आहे आणि त्याचे कट्टर परिणाम आजही आपल्याला भोगावे लागत आहेत. एतदर्थ त्याची दखल घेणें आवश्यक आहे.

हिंदुस्थानांत इंग्रजी शिक्षणाला सुरुवात ह्यास्थानंतर मिळसाहेबांच्या इतिहासाला विलायतेप्रमाणे येथील शिक्षणक्रमांतही स्थान देण्यांत आलें. त्यामुळें आपल्या तरुणांवर त्याचा परिणाम म्हणजे त्यांचा बुद्धिभेद होऊन, हिंदुधर्मातील देवाविपर्यायांच्या कल्पना भ्रांतिकारक आणि बीभत्स आहेत, त्यांतील विधि अडाणीपणाचे आहेत, ब्राह्मण अत्यंत दुष्ट, कावेबाज आणि खोटाई असून, त्यांचा सर्वांवर जुद्धम असतो, हिंदुसमाज म्हणजे विषमतेचें आगर आहे, स्त्रिया दास्यत्वांत आहेत, शुद्रांना जनावरांहूनही हीन मानण्यांत

२१. १९३१ साली बर्निलसाहेबांची हिंदू-बदलची मते काय होती, तें कागदो-पत्री नमूद आहे. १९४७ साली प्रस्तुत लेखकाला विलायतंत तेथील अनेक सुशिक्षित लोकांना भेटण्याचा प्रसंग आला असतां त्यावेळींही ब्रिटिशांच्या मनांत हिंदूविपर्यायी तशाच विकृत रूपना असल्याचें आढळून आलें. आणि सध्या बी. बी. सी. शी चाड असलेल्या आपल्या संपर्कावरूनही तीच गोष्ट दिसून येते.

येतें, अशा प्रकारच्या कल्पनांनी त्यांच्या मनांत धर केलें आणि त्यापार्शी ते हिंदु-धर्माची घेटाळणी करण्यास शिकले.

पण स्वापेक्षांही विशेष दुःखाची गोष्ट म्हणजे त्यां इतिहासाच्या अभ्यासापार्शी, भृंगूचा 'मानवधर्मशास्त्र' हा ग्रंथ म्हणजेच आपला आज पवित्र ग्रंथ, त्यांतील समाज-व्यवस्था म्हणजेच हिंदुधर्म आणि त्यांत नमूद असलीं वचनें म्हणजेच हिंदूंचे कायदे, अशी ब्रिटिश जनतेप्रमाणें आपल्या सुशिक्षितांचीही पक्की समजूत झाली. त्यामुळें अनेक विकृत^{२२} समस्या निर्माण होऊन, परिणामी आपल्या धर्माचें खरें स्वरूप कशा प्रकारचें आहे, तें शोधून पाहण्याची आपल्याला शूद्र उरली नाही. त्याचेच कट्टर परिणाम स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ३५ वर्षांनीही आज आपण भोगत आहोंत.

अशा समर्या, आपला धर्म भृंगूस्या 'मानवधर्मशास्त्र' ह्याच ग्रंथांत काय, पण इतर कोणत्याही एका विशिष्ट ग्रंथांत निबद्ध नसून, शांतिसगराकडे अक्षय वाहत जात असलेला तो एक महान प्रवाह आहे, ही गोष्ट आज सर्वांना बजावून सांगितली पाहिजे.

त्याचा उगम ब्रह्मपामूल म्हणजे विश्व-व्यापकतेच्या कल्पनेंत झालेला असून, मार्गांत

२२. "त्या काळीं आपल्या कांहीं सुशिक्षितांनी 'मनुस्मृति' जाहीरपणें जाळली हें ज्ञान्या पिढीच्या लोकांच्या अजून स्मरणांत असेल. 'नकाशा पडकणाला म्हणून कांहीं भूमीवर धरणीकंप होत नसतो' ही गडकऱ्यांची उक्ति येथें ध्यानांत घेऊन हेंचूं आध्यात्मिकाय रहाणार नाहीं.

याने अनेक नदनया आपल्या पोटात सामावून घेतल्या आहेत. सत्य आणि ऋत म्हणजे आस्तिक्यबुद्धि व सरळ व्यवहार हे त्या प्रवाहाचे दोन तट आहेत आणि यज्ञ अतएव त्यागबुद्धि हा त्याचा मार्ग आणि सर्वोशी सहकार्य हे त्या मार्गावरील सूत्र आहे.

हा धर्माला कोणी प्रेषित नाही की त्याचा विशिष्ट असा एखादा ग्रंथ नाही. आणि म्हणूनच तो शाश्वत आहे :

एष धर्मः सनातनः।

हा सनातन धर्माची कांस धरण्यानेच आपल्या साम्या समस्या सुटून, देशांत शांतता नांदेल. तथास्तु.

व्यापक वृत्तीचा पुरुष....

ब्राह्मण : ब्रह्म जानाति इति ब्राह्मणः (तदधीते तद्वेद, पाणिनि ४-२-५०) म्हणजे विश्व विकसनशील आहे, ते व्यापक आहे, अशी सदैव जाणीव बाळगणारा व्यापक वृत्तीचा पुरुष म्हणजे ब्राह्मण होय.

बसिष्ठधर्मसूत्रकार ब्राह्मणाचे वर्गन पुढीलप्रमाणे करतात :

योगस्तपोदानो दानं सत्यं शौचं श्रुतं वृणा विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ ६-२३

ये शान्तदान्ताः श्रुतिपूर्णकर्माः।

जितेन्द्रियाः प्राणिवधान्निवृत्ताः

प्रतिग्रहे सङ्कुचिताग्रहस्तास्ते

ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः ॥ ६-२५

योग, तप, संयम, दान, सत्य, पावित्र्य-ज्ञान, दया, विद्या, विज्ञान आणि आस्तिक्य-बुद्धि, ही ब्राह्मणाची लक्षणे होत.

शांत, दांत, बहुश्रुत, जितेंद्रिय, अहिंसा-वृत्तीचे आणि दान घेतांना संकोच पावणारे असे ब्राह्मण समाजाचे रक्षण करीत असतात

गरजेपेक्षा अधिक मागू नका....

समाजांत जे भिन्न भिन्न प्रवृत्तीचे लोक असतात त्यांच्यांत समतोलपणा (Balance) निर्माण करण्यावर आपल्या धर्मशास्त्रकारांचा विशेष भर होता.

उदाहरणार्थ, 'याचकाला दिन्मुल धाडू नका' असे एका बाजूने त्यांनी एवढ्याभरमी लोकांना बजावून सांगितले आहे. तर दुसऱ्या बाजूने, 'गरजेपेक्षा मुळीच अधिक मागू नका' असा दंडक त्यांनी याचकांवर घातलेला आहे.

वज्रमान व याचक हे दोघेही आपआपला धर्म योग्य प्रकारे प्रामाणिकरणे पाळतील^३

तर त्यांच्यांत संघर्ष निर्माण होण्याचे कारणच उद्भवणार नाही हे ठपड आहे.

पण एकतो कोण ?

१. "सायमागतार्तिर्धि नापरुन्ध्यात।"

—कृषीधर्मशास्त्र, अ-८-४

२. "एककालं चरद्वैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे"

—भृगु मानवधर्मशास्त्र अ-६-५५

६. 'सद्धर्म' आवटोवर १९६७, शुभदक्षणा

प. १३. पाहावे. आग्रहाने दान देणारा यजमान आणि गरजेपेक्षा कपटिकही अधिक न देणारा याचक एकत्र आल्याचे मनोहर दृश्य तेथे दिसेल.

ऐश आराम तुच्छ....

टांग (Tiang) पराप्पापैकी शुआन सुंग (Hsuan Tsung) हा सम्राट कलेचा अत्यंत भोक्ता म्हणून विनी इतिहासांत महत्त्व आहे. कवि, चित्रकार, गायक, नट नर्तक, सर्व प्रकारचे कलाकार त्याच्या दरबारी गोळा होत आणि तो त्यांना इतमानाने वागवी.

लि टै पो (Li Tai-po) हा विख्यात कवि त्यांत होता. व सम्राटाची त्याच्यावर वेद्द मर्जी असे पण कांहीं कारणाने तो त्याच्या मर्जीतून उतरला व त्याला इद्दपार करण्यांत आले. तेव्हा लि मनुष्य वस्तीपासून अगदी दूर अशा एका पहाडावर जाऊन तेथे एका लहानशा गुहेत राहू लागला.

पुढे कांहीं काळाने सम्राटाला लि शिवाय घेऊन पडेनासे झाले आणि त्याने आरत्या एका खास सरदाराला लीला दरबारांत मानमरातावाने घेऊन येण्यासाठी मुद्दाम त्याच्याकडे धाडले.

सरदार हाशुश करीत दऱ्यालोण्यांचे उलंघन करून कसाबसा लि होता तेथे पोचला व त्याने सम्राटाचा निरोप त्याला सांगून आरत्याबरोबर दरबारांत चढण्याची लीला विनंती केली.

लीने त्याच्याबरोबर जाण्याचे नाकारले तेव्हा त्या सरदाराला अतिशय आश्चर्य वाटले व त्याने लीला म्हटले, “काय, दरबारातील ऐशआराम सोडून तुला येथे निर्जन जागी या भिकार कोटडीत राहण्यांत विशेष काय वाटते!”

लीने स्मित करीत उत्तर दिले, “येथे या पहाडांत राहण्यांत अंतःकरणाला जी शांति लाभते तिच्यापुढे तुमचे जे दरबारातील ऐश-आराम तुच्छ आहेत. येथे मी एका अगदी वेगळ्याच जगांत वावरत आहे.”

बिचारा सरदार लीला वेव्यांत काढून आल्यामागीं परत गेला.

—Bloefeld, Taoism च्या आधारे

मार्मिक उत्तर....

डायोजिनीस ह्या ग्रीक तत्ववेत्त्याने (ख्रि. पू. सुमारे ३८०) एक नवा संप्रदाय स्थापन केला. त्याच्या अनुयायांना Cynics (सिनिक्स) म्हणतात. सिनिक म्हणजे जगातील यक्षभावत वस्तु, मानवी कायदे आणि रीतीरिवाज यांसर्वांकडे दोषीक दृष्टीने पाहून नाक मुरडणारा! स्वतः डायोजिनीस मनुष्यवस्ती बाहेर एका लांकडी पिपांत ‘दिशोऽ-पिवसन’ अशा स्थितीत उपड्याबंध रहात असे.

एकदा अलेक्झांडर बादशाहा मुद्दाम त्याच्या भेटीसाठी त्याच्याकडे आला. डायोजिनीसची स्वारी त्यावेळी पिपांत रसून स्वस्थपणे ‘सूर्यस्तान’ करीत होती. त्याला

पाहून अलेक्झांडर म्हणाला, “बावारे, मी अलेक्झांडर; मला तू ओळखले असशीलच, सांग, तुला काय हयें. मागशील तें मी तुला देईन.” डायोजिनीसने शांतपणे उत्तर दिले. “बेटा, माझ्यावर येत असलेल्या प्रकाशाच्या आड तू उभा आहेस तेवढा चाजूला हो, म्हणजे झाले. मला प्रकाशाखेरीज दुसरे कांहीं नको.”

डायोजिनीसचे उत्तर मार्मिक आहे. सान्या अभ्यास विषयाचे सार त्यांत साठविलेले आहे. पार्थिव गोष्टीच्या छायेमुळे आपण आपल्या अंतर्ज्यातीच्या प्रकाशाला मुक्त असतो हेंच डायोजिनीसला मुक्तवाचपणें होतें.

ध्यानांत ठेवण्यासारखी....

अपत्य जन्मल्यापासून वयांत येईपर्यंतच्या त्याच्या चाढीच्या ज्या अवस्था आहेत. त्या अवस्थांत त्याला असलेली पुढील नावे ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहेत:

शिशु—जन्मतः ते अन्नप्राशन, हा संस्कार होईपर्यंत

बाल—अन्नप्राशन ते चौळ होईपर्यंत.

कुमार—चौळ ते उपनयन होईपर्यंत.

प्रज्ञाचारी—उपनयन ते समावर्तन होईपर्यंत

स्नातक—समावर्तन ते विवाह होईपर्यंत.

गृहस्थ—विवाहोत्तर

बरीळ यादीवरून ही नावे आपल्यांत जे सोळा धार्मिक संस्कार आहेत. त्यांच्याशी संलग्न आहेत, हे ध्यानांत येईलच.

सोळा संस्कारांच्या माहितीसाठी सद्धर्म, जुलै १९७९—सोळा संस्कार, हा लेख पाहावा.

स्वतःला ताब्यात ठेवणारा....

श्रीशंकराचार्यांच्या विददावळीत 'सर्व-तंत्र' स्वतंत्र' अशी त्यांची एक पदवी आहे.

सर्वोपर ताबा चालविणारा आणि स्वतःलाही ताब्यात ठेवणारा, असा त्या पदवीचा अर्थ आहे.

इतरांतर अधिकार गाजविणे सोपे आहे; पण स्वतःला ताब्यात ठेवणे, तितकंच अवघड आहे. श्रीशंकराचार्यांसारखे संयमी पुरुषच ते करू लागत.

इतरांनी फक्त दुसऱ्यांवर तेवढा अधिकार गाजवावा !

१. म. रा. बोडस, शंकराचार्य व त्यांचा संप्रदाय. पृ. १०३

२. तंत्र-१० प.-

'प्रजाः प्रजाः स्वा इय तंत्र-यित्वा : शंफुंतल ५-५

—आपटे, संस्कृत-ईंग्रजी कोश

परिणाम एक....

एका बाबानें खालें काय किंवा शंभर उंदरांनी कुरतडले काय, गरीबांच्या दृष्टीने परिणाम एकचः मृत्यू.

बादशाही चांगली की लोकशाही, ह्याचें विवेचन करतांना प्रसिद्ध फ्रेंच टीकाकार म्हाल-तेअर यानें काढलेले बरील उद्गार आजच्या काळी ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहेत.

अशा कृत्यें कर....

'हे तुलसी, तूं जगात प्रथम आलास त्यावेळी इष्टमित्रांनी आनंद व्यक्त केला आणि तूं रडलास. आतां तूं अशा प्रकारची कृत्यें कर कीं तूं हें जग सोडून जाशील त्यावेळीं सारे जग रडेल आणि तूं मात्र आनंदी राहाशील !'—स्वामी विवेकानंद, भाग १७, पृष्ठ ३२.

दादरला देणगी हातीं देण्याचा पत्ता :

श्री गंगाधर प्रिंटिंग प्रेस
वेस्टर्न रेल्वे फूटब्रिजच्या समोर
दादर, मुंबई २८

गिरगावांत देणगी हातीं देण्याचा पत्ता :

श्रीधर मालचंद्र आणि कंपनी
कापडाचे व्यापारी
४८ प्रार्थनासमाज नाका, गिरगांव, मुंबई ४

कौतुक करायला हवें....

अठरा पुराणांची नांवे संक्षेपाने अस-
लेला पुढील श्लोक संग्राह्य आहे :

“मद्रथं भद्रथं चैव व्रथं वचतुष्टयम् ।
मालिनाग्नि पुराणानि कृस्कं गारुडमेवच ॥
श्लोकाचे स्वष्टीकरण :

- २ म-मत्स्य, मार्कंडेय
- २ भ-भविष्य, भागवत
- ३ व-ब्रह्म, ब्रह्मांड, ब्रह्मवैवर्त
- ४ व-वराह, वामन, वायु, विष्णु

- १ ना-नारद
- १ लि-लिङ्ग
- १ प-पद्म
- १ अ-अग्नि
- १ कू-कूर्म
- १ स्क-स्कंद
- १ गा-गारुड

१८ एकूण अठरा पुराणे.

या कुणी हा श्लोक रचला असेल त्याच्या कल्पकतेचे कौतुक करायला हवें.

आमच्या पोथ्या....

सदमनिं आंजवर पुढील पोथ्या प्रसिद्ध
केल्या आहेत.

- * १. 'पोडशोपचार पूजाविधि'
—एप्रिल १९७२
२. 'गणेशचतुर्थी पूजाविधि'
—जुलै १९७२ पुनर्मुद्रण १९७७
- * ३. 'मुलभ संभ्या आणि पूजाविधि'
—जाने. १९७३
- * ४. 'वटलाविधी पूजाविधि'
—एप्रिल १९७३
५. 'श्री सत्यनारायण पूजाविधि'
जुलै, १९७४

६. 'श्री हरितालिक पूजाविधि'

—जुलै १९७७

७. 'श्री सत्यनारायण कथा'

—ऑक्टोबर १९७८

८. बाह्निध्वज (साखरपुडा)

—एप्रिल १९७९

या पोथ्यांचे वैशिष्ट्य हे आहे की त्यांत सर्व मंत्र व विधान संस्कृतमधे असून त्यांचे सुस्पष्ट मराठी भाषांतरही दिले आहे. त्यामुळे गुरुजीची मदत मिळण्यासारखी नसल्यास आपण स्वतःच पोथीवरून पूजा समग्रपणे करू शकतां.

* या पोथ्या उपलब्ध नाहीत.

कृपया....

१. परगांवच्या वर्गणीदारांनी वर्गणी कृपया मनिऑर्डरने धाडावी.
२. जुन्या वर्गणीदारांनी वर्गणीदारक्रमांक अवश्य लिहावा.

३. नव्या अथवा जुन्या वर्गणीदारांनी मनिऑर्डरचे कुपनवर आपले पूर्ण नांव व संपूर्ण पत्ता सुवाच्य लिहिण्यास विसरू नये.

प्रकाशक व मुद्रक : अनंत विनायक घोरे, ९ ओबेनटन रोड मुंबई नं. ७

मुद्रण स्थळ : मौज प्रिंटिंग ब्युरो, गिरगांव, मुंबई ४